

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Isidorus, metropoliet en kardinaal. Een godsdienstig avonturier

Langeler, Arno

Citation

Langeler, A. (2005). Isidorus, metropoliet en kardinaal. Een godsdienstig avonturier. *Leidschrift : Religieus Geweld Vanaf De Oudheid Tot In De Nieuwe Tijd*, 20(April), 93-108. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72647>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72647>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Isidorus, metropoliet en kardinaal. Een godsdienstig avonturier

Arno Langelier

De vijftiende eeuw wordt algemeen beschouwd als een overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Halverwege deze eeuw springt vooral de verovering van Constantinopel door de Osmaanse Turken in het oog. Rondom deze gebeurtenis kan men een aantal ontwikkelingen en personen waarnemen en onderscheiden, die opvallen door een groeiend begrip voor en toenemend besef van veranderende verhoudingen. Het ging hier niet in de laatste plaats om Byzantijnen die hun erfenis van de antieke en vroeg-christelijke cultuur naar Italië brachten of vandaar de invloed van de Renaissance ondergingen. Daarnaast maakten de katholieke leiders steeds meer kennis met bijzondere aspecten van het orthodoxe christendom.

Een man die getracht heeft de wereld van de orthodoxie (rechtgelovigheid) met het katholieke Westen te verzoenen was de Griekse kerkvorst Isidorus. Ondanks zijn opvallende persoonlijkheid is in de historiografie aan hem maar betrekkelijk weinig aandacht geschonken. In ieder geval is een aparte biografie tot op heden niet verschenen.¹

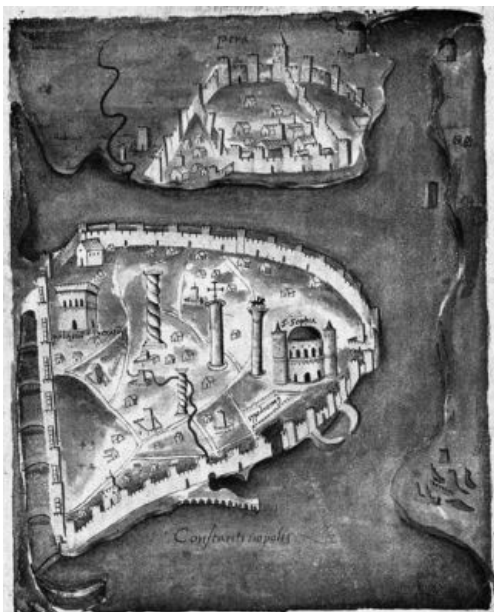
Isidorus speelde als afgevaardigde van de Russisch-orthodoxe kerk een grote rol op de algemene kerkvergadering (concilie) van Florence in 1439. Hij spande zich daar in om de orthodoxe met de katholieke kerk te verenigen. Na de afkondiging van de kerkunie werd hij als kardinaal-legaat naar de landen in het noorden: Litouwen, Rhoetië (Oekraïne) en Rusland, gezonden om de unie af te kondigen en zonodig te verdedigen. Een direct gevolg was een avontuurlijk leven.

Oost en West

In Florence werd het voorlopige slothoofdstuk geschreven van de conciliaire beweging, die vanaf het begin van de vijftiende eeuw een einde

¹ Isidorus heeft weinig geschreven. De brieven die bewaard zijn heeft men opgenomen in Migne, *Patrologia Graeca*, deel 159. Over hem is betrekkelijk weinig gepubliceerd, de meeste aandacht heeft hij gekregen van P. Pierling, *La Russie et la Saint Siège*, deel 1 (Parijs 1896) 7-105. Daarnaast wordt hier vermeld A. W. Ziegler, *Isidore de Kiev, apôtre de l' union florentine*, *Irenikon* 13 (Chevetogne 1936) 393-410; en J. Gill, 'Personalities of the Council of Florence', *Unitas* 11 (New York 1964) 65-78.

wilde maken aan het Westers Schisma en ook de pauselijke macht wilde beperken. Concilies volgden elkaar op; in Pisa (1409) en in Konstanz (1414-1417), waar Martinus V tot enige paus werd uitgeroepen. Daarmee waren de concilies nog niet beëindigd. In Bazel kwam men in 1431 bijeen om het probleem van de Hussieten te bespreken. Martinus' opvolger, paus Eugenius IV, beschouwde de Bazelse vergadering als een aantasting van zijn gezag. Hij droeg kardinaal Giuliano Cesarini op het concilie te ontbinden. Eugenius was van oordeel dat een concilie in de buurt van Rome moest worden gehouden zodat hij het beter in de gaten kon houden. Inmiddels waren Byzantijnse gezanten in Italië gearriveerd met de opdracht de mogelijkheden van een unieconcilie te onderzoeken. De politiek leider van de orthodoxe wereld, keizer Johannes VIII Paleologus van Constantinopel, zag zijn ineengeschrompelde Byzantijnse Rijk meer en meer bedreigd door de Osmaanse Turken. Dezen hadden na Klein-Azië veroverd te hebben, grote delen van de Balkan onder de voet gelopen. De keizersstad was aan alle kanten door de Turken omsingeld.

Constantinopel in vogelvlucht van Cristoforo Buondelmonti (British Museum), ongeveer 1422.

Al eerder hadden de Byzantijnen pogingen ondernomen hun kerk met die van Rome te verenigen. Zij hadden daarbij twee doelstellingen voor ogen: eerst de westerse 'Latijnse' vijand op afstand houden, maar

vooral vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw, steun vanuit het Westen krijgen in hun strijd tegen de Osmanen. In juli 1274 werd op het concilie van Lyon de unie van de kerken afgekondigd. Daarin eisten de verzamelde bis-schoppen de absolute onderwerping van de Byzantijnen aan de paus. Heftige godsdienstige en politieke onlusten in Constantinopel waren hiervan het gevolg. De toenmalige keizer Michael VIII liet tegenstanders van de unie gevangen zetten. Tevergeefs, op een synode van de Byzantijnse kerk in 1279 ondersteunden maar weinig geestelijken de unie van Lyon. Na de dood van keizer Michael in 1282 werd de orthodoxe onafhankelijkheid weer hersteld. In 1438 en 1439 ondernam men een ultieme poging een ver-zoening tussen de kerken van Oost en West tot stand te brengen. Daartoe kwam men in Ferrara bijeen en verhuisde halverwege naar Florence.

Het *Filioque*

Centraal rijst hier de vraag waarin de oosters-orthodoxe en de rooms-katholieke kerken van elkaar verschillen en tegenover elkaar staan. Tot op heden is verzoening van deze disputen een brandend sociaal maar vooral politiek vraagstuk. Uiterlijk zijn de verschillen goed zichtbaar: meestal zijn katholieke kerkgebouwen groter dan orthodoxe, orthodoxe kerken hebben, vooral in de Slavische landen, een *ikonostas* – een wand van rijen iconen (heilige voorstellingen) op elkaar – die het altaar aan het zicht van de gelovigen onttrekt, geen orgel of andere muziekinstrumenten begeleiden de zang, zitplaatsen ontbreken. In de liturgie hanteert men een archaïsche variant op de volkstaal.

Belangrijker zijn de theologische verschillen. Het meest in het oog springt de strijd om het *Filioque* ('en van de Zoon'). In de geloofsbelijdenis van Nicea (325), bevestigd op het concilie van Constantinopel van 381, was het *Filioque* als herkomst van de Heilige Geest niet opgenomen. De 'Latijnse' (katholieke) kerk voegde het *Filioque* later daaraan toe en karakteriseerde daarmee de Heilige Geest in haar omschrijving van de Drie-eenheid op een heel eigen wijze. De aanvulling werd voor het eerst gebruikt op een kerkvergadering in Toledo in 587. Deze formulering verspreidde zich naar het Frankisch gebied, waar zij op gezag van Karel de Grote werd opgenomen in de *Libri Carolini*. Deze boeken bevatten in de eerste plaats zware kritiek op de iconenvriendelijke besluiten van het Zevende Oecumenische Concilie dat in 787 in Nicea gehouden was. Directe

aanleiding waren irritaties tussen Karel en de Byzantijnse keizerin Irene over de keizerskroning van de Frank van 800 in Rome, gevoegd bij de avances van Karel in de richting van Irene en de daarop volgende afwijzing.² Zo kreeg het *Filioque* ook een politieke lading.

Daarmee was de strijd tussen Oost en West begonnen. Een belangrijk polemist was in de negende eeuw de befaamde patriarch Photius. Hij onderschreef het Byzantijnse credo: de Heilige Geest komt alleen voort 'uit de Vader' (ἐκ μόνου του Πατρός), maar slechts 'door de Zoon', (διὰ του Υἱου, *per Filium*). Photius' omschrijving van de Drie-eenheid werd door de hele orthodoxe kerk overgenomen.³ Langzaam, maar zeker, kwamen de Byzantijnen in conflict met het Latijnse Westen waar de toevoeging van het *Filioque* steeds populairder werd. Aanvankelijk leefden Latijnse en Griekse gelovigen in Constantinopel en Italië nog vreedzaam naast en door elkaar. De hervormingen die van Cluny uitgingen en het verschijnen van de Normandiërs in Apulië en Calabrië versterkten het aanzien van de paus vooral toen hij het tegen de Duitse keizer opnam. Hij werd in de elfde eeuw zelfbewuster, geloofde steeds meer in zijn gezag als leider van de christenheid en werd daardoor ook anti-Grieks.

In 1054 was het Grote Schisma een feit. De pauselijke gezant, kardinaal Humbert, deponeerde een banbul op het hoofdaltaar van de Aya Sofia. Daarin werd – uit naam van de paus – de Byzantijnse geloofsbelijdenis veroordeeld. De patriarch van Constantinopel, Michael Cerullarius, reageerde verontwaardigd. Hij was erg kwaad omdat hij het verbond tussen de paus en de agressieve Normandiërs, die de Byzantijnse bezittingen in Zuid-Italië aanvielen, als een grove belediging van zijn gezag beschouwde. Het gewone volk merkte aanvankelijk weinig van dit dispuut. Tot de komst van de kruisvaarders en de Normandiërs op de Balkan was er in Constantinopel geen sprake van openlijke verontwaardiging, maar hun verschijnen bracht het conflict op straat en leidde tot rellen. De anti-Latijnse gevoelens veranderden in regelrechte haat toen kruisvaarders en Venetianen in 1204 Constantinopel veroverden en schaamteloos plunderden. Van deze dreun zou het Byzantijnse Rijk zich niet meer herstellen – ondanks de herovering van Constantinopel in 1261 door keizer Michael VIII.

² John Julius Norwich, *A short history of Byzantium* (New York 1997) 119-120. De belangrijkste verdediger van het Frankische filioque was Alcuinus.

³ Voor een uitvoerige beschrijving van Photius' activiteiten en zijn invloed op de kerkgeschiedenis, zie Francis Dvornik, *The Photian Schism* (tweede druk; Cambridge 1970). Voor de invloed van Photius op de besprekingen op het concilie van Florence, zie blz. 362-363.

Florence

Isidorus werd naar alle waarschijnlijkheid tegen het einde van de veertiende eeuw in Thessaloniki geboren. Als monnik en abt (*hegoemen*) van het Demetriusklooster in Constantinopel verwierf hij daar enige faam door zijn grondige kennis van het Latijn. Hij onderscheidde zich bovendien als redenaar en als voorstander van vereniging van de orthodoxe met de katholieke kerk. Keizer Johannes VIII stuurde hem in 1434 naar het concilie van Bazel om te onderzoeken of een eventuele unie militaire steun vanuit het Westen zou opleveren. Isidorus hield daar een merkwaardige rede waarin hij de pracht van Byzantium schilderde. Het concilie verloor echter snel aan betekenis. Isidorus keerde naar Constantinopel terug waar hij door patriarch Jozef II tot metropoliet (aartsbisschop) van Kiev en Moskou werd benoemd. Vrijwel onmiddellijk na aankomst in Moskou bracht hij grootvorst Vasiliy II ertoe – zij het met moeite – hem aan het hoofd van een grote delegatie geestelijken en leken naar Italië te sturen. Wel had hij de grootvorst plechtig moeten beloven het aanzien van de kerk niet te zullen schenden.

Keizer Johannes VIII Paleologus, detail van een wandschildering 'De reis van de Wijzen uit het Oosten' van Benozzo Gozzoli in het Palazzo Medici Riccardi, Florence 1459.

Men was overeengekomen in Ferrara een unieconcilie te houden. Naar deze stad in de kerkelijke staat was paus Eugenius IV na een volksoproer in Rome gevlucht. Op 8 september 1437 verliet Isidorus Moskou om via Riga, Lübeck, Leipzig en Tirol op 15 augustus 1438 in

Ferrara te arriveren.⁴ Zijn reisgenoten ergerden zich mateloos aan de vriendelijke houding die Isidorus onderweg tegen zijn katholieke gastheren aannam.

Een fresco van Fra Angelico in het San Marcoklooster in Florence (ongeveer 1435).

Paus Eugenius had inmiddels de nog in Bazel aanwezige – meest Duitse – bisschoppen bevolen naar Ferrara te verhuizen. Zijn vertrouweling, kardinaal Cesarini, slaagde daarin maar ten dele. Intussen

⁴ Over heen- en terugreis van Isidorus en zijn metgezellen, zie N. A. Kazakova, 'Chozjdenija na Florentijskij sobor, Pervaja Redaktsija', *Troedj Otdela Drevneroesskoj Literatoery* 25 (Moskou en Leningrad 1970) 60-72. Voor Isidorus: François Masai, *Pléthon et le Platonisme de Mistra* (Parijs 1956) 323-324.

waren daar zo'n zevenhonderd Grieken verschenen. Dit grote gezelschap was met Venetiaanse schepen van Constantinopel naar Venetië vervoerd om vandaar over land naar Ferrara te reizen. Aan het hoofd van deze delegatie stonden keizer Johannes VIII en patriarch Jozef. Aan orthodoxe kant moeten – naast Isidorus – de humanist Bessarion, zijn leermeester Gemistus Pletho, een neoplatoons filosoof met grote belangstelling voor Zoroaster en Marcus Eugenicus, de metropoliet van Efese, een groot tegenstander van de unie, genoemd worden. Pletho, Bessarion en Isidorus hadden de invloed van de Italiaanse Renaissance ondergaan. Zij keerden zich tegen de *conceptions moyenâgeuses* (de onverbiddelijke standpunten) die zij in beide kerken aantroffen. De conciliaire beweging diende niet alleen een einde te maken aan het Westers Schisma maar ook aan dat van 1054.⁵ De belangrijkste sprekers aan katholieke zijde waren de kardinalen Cesarini en Albergati.

Behalve het twistpunt over het *Filioque*, waren de katholieke dogma's over het ongezuurd brood, het vagevuur en het primaat van de paus de centrale bronnen van onenigheid op het concilie dat op 8 oktober 1438 eindelijk geopend werd. In januari 1439 liet Eugenius de vergadering naar Florence, waar de Medici sinds kort de scepter zwaaiden, verplaatsen. De reden daarvoor was dat in Ferrara de pest was uitgebroken. In Florence belegde men negen zittingen over het *Filioque*, meestal in het San Marcoklooster, die zojuist met fresco's van Fra Angelico verfraaid was. Op 13 en 14 april 1439 sprak Bessarion zich in een speciale bijeenkomst van de Griekse afgevaardigden uit voor de hereniging van de orthodoxe met de katholieke kerk. De rede maakte veel indruk, waardoor de unie in zicht kwam. In het vervolg hierop kwam Isidorus in beeld als groot voorstander van deze unie, daartoe aangemoedigd door keizer Johannes VIII. Op 3 juni 1439 erkenden de Grieken de herkomst van de Heilige Geest uit de Vader en uit de Zoon, als uit één *principium* (ἀρχή) en uit één *causa* (αἰτία). Tegelijkertijd accepteerden zij het 'Latijnse' ongezuurde brood en het bestaan van het vagevuur en onderwierpen zij hun kerk aan de paus. Een paar dagen later overleed patriarch Jozef, weliswaar nadat hij zijn handtekening onder deze beslissingen had gezet. Op 6 juli 1439 brak de dag van de unie eindelijk aan: Eugenius, gevolgd door alle kardinalen, de keizer met zijn Grieken en Isidorus en de Russen, betraden de Dom, waar zij elkaar de kus van de vrede gaven. De paus hief het *Veni Creator Spiritus*

⁵ Tot op de dag van vandaag hebben orthodoxe historici met deze opvatting grote problemen, en opinieleiders en politici op de Balkan en Rusland verspreiden hun bezwaren.

(‘kom Schepper Geest’) aan, waarop Cesarini en Bessarion beurtelings in het Latijn en het Grieks het decreet van de unie, bekend als *Laetentur Coeli* (‘de hemelen verheugen zich’), voorlazen. Paus en keizer gaven vervolgens hun goedkeuring. Het originele uniedocument werd hierna door Cesarini aan de autoriteiten van Florence geschonken, waar het zich nog altijd in de Bibliotheca Medicea-Laurenziana bevindt.⁶

Keizer Johannes en zijn Griekse metgezellen waren binnen een maand op thuisreis naar Constantinopel, waar zij niet op groot enthousiasme van de bevolking konden rekenen; vooral de monniken op de heilige berg Athos en een groot deel van de bevolking van de hoofdstad keerden zich fel tegen de unie. De verdeeldheid van de Byzantijnen die zich zelfs uitte in opstootjes, droeg niet bij aan een vastberaden voorbereiding op het ‘beslissende’ gevecht met de Osmanen.

Moskou

Isidorus en Bessarion bleven in Italië achter. Beiden werden door paus Eugenius tot kardinaal verheven. Isidorus’ grootste opgave was het overtuigen van de geloofsgemeenschappen – zowel orthodoxe als katholieke – van de beslissende betekenis van de Florentijnse kerkunie. Daartoe stuurde Eugenius hem als gezant naar de ‘noordelijk landen’, Roethenië, Litouwen en Moskovië. Via Kiev arriveerde hij en een paar overlevenden van de Russische delegatie op 19 maart 1441 in Moskou, vlak voor Pasen. In zijn gezelschap bevonden zich een paar uitgesproken tegenstanders van de unie, zoals Avraamij, bisschop van Soezdal, die zich al voor terugkomst in Moskou van het reisgenootschap had losgemaakt. Avraamij was de mening toegedaan dat Isidorus zijn belofte aan grootvorst Vasilijs, de orthodoxie niet te schenden, had verbroken.

Vrijwel onmiddellijk begaf Isidorus zich naar de Oespenski (Maria-Hemelvaart)-kathedraal in het Kremlin. Een priester droeg tijdens de dienst een kruis waarop een afbeelding van Jezus te zien was – ongebruikelijk in de orthodoxie. Hijzelf was gekleed als kardinaal, voegde aan de geloofsbelijdenis het *Filioque* toe en noemde in zijn slotgebed de naam van de paus. Vasilijs, die aanwezig was, raakte buiten zichzelf van woede toen Isidorus de uniebul voorlas. Hij weigerde de zegen van Isidorus te ontvangen. Drie

⁶ Voor een uitvoerige verhandeling zie Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge 1959).

dagen later liet Vasilij de kardinaal-metropoliet in het Tsjloedovklooster in het Kremlin opsluiten.⁷

Grootvorst Vasilij riep vervolgens een bisschoppensynode bijeen, waaraan ook bisschop Avraamij van Soezdal deelnam. De bijeenkomst verwierp de leerstellingen van Florence. Voordat Isidorus wegens ketterij veroordeeld kon worden, ontsnapte hij op 15 september 1441 uit het Tsjloedovklooster. De historicus en jezuïet Pierling, schrijvend omstreeks het begin van de twintigste eeuw, spreekt over de uitgestrekte ondergrondse gangen die zich daar zouden bevinden. (Deze zouden de fantasie van vele latere auteurs prikkelen: zij vroegen zich met name af waar de mysterieuze bibliotheek van Ivan de Verschrikkelijke verborgen zou zijn.) De bewakers zouden zich tegen hun gevangene vriendschappelijk hebben gedragen en toen Isidorus eenmaal gevlucht was toonde grootvorst Vasilij zich onverschillig.⁸ Een betrekkelijk recent werk van de Russische historicus Viljam Pochlebkin suggereert dat Isidorus zijn bewakers beneveld heeft. Hij was – volgens Pochlebkin – de eerste persoon die naar Rusland was gekomen met het geheim van het destilleren. (Als dit waar is, dan had hij in Venetië met dat procédé kennis gemaakt. Daar werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw voor het eerst grappa gestookt. In diezelfde tijd verschenen op verschillende plekken in Europa sterke drank – zoals gin in Engeland. De kunst van het stoken van wodka werd vanaf die tijd in Rusland angstvallig in kloosters bewaakt.)⁹

Isidorus vluchtte naar Tver op ongeveer 150 kilometer van Moskou in noordwestelijke richting. In deze stad was de ontvangst nauwelijks minder vijandelijk dan in Moskou. Ook hier liet de plaatselijke vorst hem opsluiten, maar Isidorus kon weldra zijn weg vervolgen in de richting van Litouwen, waar hij evenmin voet aan de grond kreeg. Grootvorst Casimir was weliswaar katholiek, maar aanhanger van de tegenpaus Felix V. De laatste was in een vroeger bestaan hertog van Savoye, en daarmee de voorvader van het Italiaanse koningshuis. Felix was gekozen door de prelaten die in Bazel waren achtergebleven.

⁷ *Moskva Zlatoglavaja* (Parijs 1979) voorbereid in Moskou in hetzelfde jaar, collage 10. Het Tsjloedovklooster werd omstreeks 1930 op last van Stalin afgebroken, de manuscripten werden overgebracht naar het Moskous Historisch Museum.

⁸ Pierling, *La Russie et la Saint Siège*, 58. Voor de laatste mededeling beroept hij zich op een Moskouse kroniek; *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, deel 12, blz. 43: 'De wijze en zeer verstandige grootvorst Vasilij Vasilevitsj wilde hem niet terughalen of arresteren'.

⁹ V. Pochlebkin, *A history of Vodka* (Londen en New York 1992) 83-84. Zijn boek was vooral bedoeld als verdediging van de Russische wodka tegen Poolse aanspraken op die naam.

Na zijn bewogen reis door noordoost Europa kwam Isidorus terug in Italië met het aureool van *confessor* (belijder), iemand die onwankelbaar voor zijn geloofsopvattingen staat en daar zelfs vervolging voor over heeft. Intussen was de noodzaak een veldtocht tegen de Turken te organiseren niet minder dringend geworden. Kort na de terugkeer van Isidorus in Italië hakte sultan Moerad II in 1444 bij de Bulgaarse stad Varna een Hongaars-Pools leger in de pan. Kardinaal Cesarini behoorde tot de gesneuvelden. Isidorus reisde door Oost-Europa heen en weer om steun voor een nieuwe expeditie te verwerven. Tevergeefs.

Constantinopel

Op de Balkan verslechterde de situatie voor de christenen snel. In 1448 versloegen de Turken de Serven voor de tweede maal in Kosovo, evenals in 1389. Een paar jaar later, in 1452, stuurde de nieuwe paus Nicolaas V Isidorus naar Constantinopel met de opdracht daar de unie af te kondigen, iets dat daar nog niet had plaatsgevonden. Keizer Johannes was inmiddels overleden en opgevolgd door zijn broer Constantijn XI, die zich bereid had verklaard de weg voor de unie vrij te maken. Isidorus kreeg vijftig Italiaanse boogschutters mee en voer daarmee naar Chios waar de Genuezen de scepter zwaaiden. Hij wierf daar nog eens honderdvijftig man aan en zette vergezeld door de katholieke bisschop Leonardus van Mytilene op het eveneens Genuese Lesbos zijn reis voort. Leonardus zond in 1453 een belangwekkend verslag van de dramatische gebeurtenissen die daar plaatsvonden aan paus Nicolaas. Daarin schonk hij nogal wat aandacht aan Isidorus.

Kardinaal Isidorus stuitte in Constantinopel, waar hij begin november 1452 was gearriveerd, op veel verzet. Behalve veel geestelijken was een belangrijk minister, Lucas Notaras, zijn voornaamste opponent. Deze liet zich in niet mis te verstane bewoordingen uit: 'liever de Turkse tulband dan de paapse mijter!'. Isidorus kende het Byzantijnse speelveld beter dan het Moskouse. Hij nam een verzoenende toon aan; volgens Leonardus was hij bereid de besluiten van Florence voor herziening aan te bevelen, op voorwaarde dat de autoriteiten in Constantinopel een uitkomst daarvan niet zouden afwachten en tot een snelle proclamatie van de unie zouden overgaan. Isidorus kreeg zijn zin; op 12 december 1452 kondigde hij in de Aya Sofia de unie af, in aanwezigheid van ongeveer tweehonderd geestelijken en een groot deel van het hof, waaronder keizer Constantijn.

Wel maakte de plechtigheid duidelijk dat de Grieken zich meer door de Turkse dreiging lieten leiden dan door godsdienstige overtuiging. De voorbereidingen van het beleg werden zichtbaar.

Op 23 januari 1453 arriveerden Giovanni Giustiniani Longo en zevenhonderd Genuezen. Zij zouden de kern van de verdediging van Constantinopel vormen. Isidorus kreeg met zijn tweehonderd soldaten de Acropolis – ongeveer de plek waar nu het Topkapipaleis ligt – toegewezen. Daar bevond zich toen het Demetriusklooster waar Isidorus zijn studie jaren had doorgebracht. Hij kreeg als opdracht op die plek de ingang van de Gouden Hoorn te bewaken.

Na een bewogen beleg van ruim anderhalve maand viel Constantinopel op dinsdag 29 mei 1453. Keizer Constantijn sneuvelde en de overwinnaar, sultan Mehmed II, veranderde de Aya Sofia in een moskee. Over Isidorus' verrichtingen tijdens het beleg is niets bekend. Na de verovering van de stad door de Turken zag hij kans, voor de derde keer, aan gevangenschap te ontkomen. Daaromheen heeft zich een legende gevormd die door een van paus Nicolaas' opvolgers Pius II, beter bekend als Aeneas Silvius Piccolomini, in zijn *Commentarii* is verspreid.¹⁰ In de wetenschap dat hij door sultan Mehmed gezocht werd, hulde Isidorus een lijk in zijn kardinaalskleren en vermomde zichzelf als bedelaar. Hij werd daarop wel gevangengenomen, maar kocht zichzelf al snel vrij. In ieder geval was hij op 7 juli op Kreta waar hij brieven opstelde gericht aan paus Nicolaas in het Latijn en 'aan alle gelovigen' in het Italiaans. Daarin slaat Isidorus alarm door niet alleen de ramp die zijn beminde keizersstad heeft getroffen te vermelden, maar ook te wijzen op de agressieve plannen van de Turken met Hongarije en Italië. Zijn lotgenoot, bisschop Leonardus, verweet vanaf Chios op 16 augustus 1453 zowel keizer Constantijn als Isidorus een te slappe houding. De keizer was niet opgetreden tegen de talrijke vijanden van de unie, die niets gedaan hadden om de stad te verdedigen. Daaruit blijkt dat Leonardus vele Grieken niet bepaald een goed hart toedroeg. Zijn bitse relaas was ook niet gespeend van kritiek op zijn landgenoten; vooral de Genuees Giustiniani moest het ontgelden. Hij raakte in de slotfase van de gevechten om de stadsmuur gewond en had vervolgens zijn post verlaten. Daarop zakte de tegenstand in elkaar. De val van Constantinopel betekende het einde van de pogingen de Grieks-orthodoxe Kerk met Rome te

¹⁰ Pius II, *Commentaries*, deel 1, boeken I-II, Margaret Meserve en Marcello Simonetta ed. (Cambridge Mass. en Londen 2003). Een oudere, complete, editie is van de hand van F.A. Gragg, *Smith College studies in history, 1937-1957* (Northampton Mass. 1937-1957).

verenigen.¹¹ De nieuwe Osmaanse heersers in Istanboel waren zeker geen voorstanders van onderwerping van hun orthodoxe onderdanen aan de Italiaanse kerkleiders.

Rome

Via Venetië en Bologna reisde Isidorus naar Rome om paus Nicolaas en Bessarion verhaal van zijn avonturen te doen. In 1458 stierf oecumenisch patriarch Gregorius Mammias. Hij was al voor de val van Constantinopel, onder druk van de vele tegenstanders van de unie met Rome, naar het Westen gevlucht. Tot opvolger van Mammias benoemde paus Pius II Isidorus tot patriarch van Constantinopel. Deze positie bleef, gezien de macht van de Turken aan de Bosporus, een leeg ambt. Op zichzelf is deze benoeming een merkwaardige zaak. Isidorus en Bessarion hadden zich tijdens de verkiezing van Pius uitgesproken ten gunste van de kandidatuur van de welgestelde kardinaal van Rouen. Dankzij zijn diplomatieke gaven had Aeneas Silvius kans gezien als Pius II de tiara te verwerven.¹²

In 1459 riep de paus vertegenwoordigers van Europese vorsten bijeen in Mantua om tot gezamenlijk gewapend optreden tegen de Turken te komen. Verdeeldheid tussen de christelijke machthebbers, vooral tussen de koningen van Frankrijk en Aragon en de Italiaanse republieken, gevoegd bij de woordbreuk van hertog Philips de Goede van Bourgondië, die in 1454 in Rijssel plechtig beloofd had ter kruistocht te gaan, brachten Pius ertoe dan zelf maar het kruis aan te nemen. Doodziek begaf Pius zich in 1464 van Rome naar Ancona, waar hij in afwachting van de Venetiaanse schepen die zijn soldaten zouden vervoeren, op 14 augustus van dat jaar overleed. Daarmee kwam er een feitelijk einde aan de laatmiddeleeuwse kruistochten.

¹¹ Steven Runciman, *The fall of Constantinople 1453* (Cambridge 1965) 233, aant. 3. Zie ook *Byzantine studies conference* 1983, Abstracts, Marios Philippides, Manuel Malaxos en boek III van de *Chronicon Mairis* door Pseudo – Sphrantzes, de echte auteur was naar alle waarschijnlijkheid bisschop Leonardus van Lesbos.

¹² Pius II, *Commentaries*, deel 1, boek 1, hoofdstuk 36, 8-9, blz. 183: 'Een grote groep kardinalen vergaderden in de latrines waar zij (...) een plan uitwerkten om Guillaume (Rouen) te kiezen (...). De kardinalen die tenslotte voor Guillaume kozen waren ondermeer de twee Grieken'. Voor Isidorus' laatste jaren: David Nicolle, *Constantinople 145., The end of Byzantium* (Wellingborough 2000) 25.

In april 1463 had de dood het bewogen leven van Isidorus afgesloten. In zijn laatste levensjaren was hij gaan dementeren. Hij had de – voor zijn tijd – respectabele leeftijd van ruim zestig jaar bereikt, opmerkelijk gezien zijn schokkende ervaringen. Toen hij stierf was zijn unie-ideaal verder weg van verwezenlijking dan ooit tevoren.

Brest

Een verdere scheiding der geesten werd zichtbaar in Oost-Europa. In Moskou werd deze al snel duidelijk toen in 1448 Jonas, zonder tussenkomst van de kerkelijke autoriteiten in Constantinopel, tot metropoliet werd verheven. In Kiev voltrok zich ogenschijnlijk een tegengesteld proces: de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten waren aanvankelijk geneigd de Florentijnse uniebesluiten te aanvaarden. Maar ook daar verdampte het unionisme. Het resultaat was wel dat er twee aparte metropolieën ontstonden: het Kievse en het Moskouse.

Het duurde anderhalve eeuw voordat opnieuw een unie tussen orthodoxen en katholieken werd afgekondigd. Deze was vooral het gevolg van de Contrareformatie die zich richtte tegen alle niet-katholieke ‘ketteren’. Door de activiteiten van de jezuïeten, waarbij vooral de Poolse Piotr Skarga zich onderscheidde, kwam in 1596 in de stad Brest, in het gemeenebest van Polen en Litouwen, de *Rzeczpospolita*, opnieuw een unie tot stand. Vertegenwoordigers van de orthodoxie in Wit-Rusland en Oekraïne onderwierpen zich aan het gezag van de paus op voorwaarde dat zij hun Byzantijnse rituelen en liturgie mochten behouden en de parochiepriesters konden trouwen. In de daarop volgende jaren bleek dat lang niet alle orthodoxen in genoemde landen Rome wilden gehoorzamen. Met name de kozakken die langs de Dnjepr woonden toonden zich recalcitrant; zij zagen de ‘nieuwe’ katholieken als verlengstuk van de Poolse *pani* (heren). Het gevolg was dat zich een scheiding voltrok tussen een Oekraïens-orthodoxe en een Oekraïens-katholieke Kerk. Heftige geweldsuitbarstingen gingen hierbij gepaard, vooral in Wilna (Vilnius) en langs de Dnjepr. Later, in het midden van de zeventiende eeuw breidden de gewelddadigheden zich uit tot een ware vervolging van de lutheranen door de katholieke Polen en tot een enorm pogrom door de orthodoxe kozakken. De katholieken in Oekraïne

(de uniaten) vindt men vooral in Galicië, in de omgeving van Lvov (Lviv, Lemberg), in het westen van het land.¹³ Tot op de dag van vandaag is de scheiding blijven bestaan, met dien verstande dat de Oekraïense orthodoxen zich gedeeltelijk onder een zelfbenoemde patriarch in Kiev hebben geschaard en voor een deel de Moskouse patriarch trouw zijn gebleven.¹⁴ Ook taalkundig heeft zich een proces van verwijdering voltrokken; in het gebied ten westen van Kiev en Wit-Rusland hebben zich eigen Slavische talen ontwikkeld, terwijl in het oosten en later ook in Odessa het Russisch de voertaal is gebleven. In Oekraïne zijn kerkelijke en politieke verschillen nauw met elkaar verweven – zo sterk zelfs dat de staatkundige samenhang van de jonge republiek wordt bedreigd door de vijandschap tussen het oekraïenstalige westen en het russischtalige oosten en zuiden.

Opnieuw Moskou

De verkiezing van Jonas tot metropoliet van Moskou betekende dat de Russische kerk zijn eigen weg opging. De anderhalve eeuw die na 1448 volgde, kenmerkte zich door een steeds sterkere autocephalie (eigen leiding). In 1589 werd dit proces bekroond door de oecumenische patriarch van Constantinopel Jeremias II die de metropoliet van Moskou tot patriarch van ‘Moskou en heel Rusland’ verhief.¹⁵ In de daarop voorafgaande periode had zich de idee ontwikkeld dat Moskou een waardig opvolger van Constantinopel was – een ‘Derde Rome’. De orthodoxe Russische staat was het centrum van het ware, orthodoxe, christendom: Rome was ten ondergegaan door zijn ketterij, Constantinopel was gestraft ‘voor zijn zonden, Moskou is er en een vierde zal er niet komen’.¹⁶ Met de ‘zonden’

¹³ B. Groen en W. van den Bercken eds., *Four hundred years Union of Brest, 1596-1996. A critical re-evaluation* (Leuven 1998). In deze bundel besteedt Francis J. Thomson aandacht aan de scheiding der geesten in ‘Meletius Smotrisky and Union with Rome: The Religious Dilemma in Seventeenth-Century Ruthenia’, 55 – 126. Er bestaat nog een derde orthodoxe kerk die na de Octoberrevolutie in Noord-Amerika is gesticht.

¹⁴ Arno Langelier, ‘Het tegen zichzelf verdeelde koninkrijk, de kerken in Oekraïne’ in: R. Does en Harm Rankema ed., *Demonen aan de Dnïpr* (Amsterdam 1994) 102-114.

¹⁵ John Meyendorff, *The Orthodox Church. Its past and its role in the world today* (Crestwood 1981) 107.

¹⁶ N.V. Sinitsyna, *Tretij Rim* (Moskou 1998) aanhangsel 1, blz. 348, citeert uitspraken van de Russische monnik Filofej van Pskov over her Derde Rome (ongeveer 1515). Voor de herkomst en de datering van het Derde Rome: Hildegard Schaefer, *Moskau, das dritte Rom* (Bad Homburg vor der Höhe 1963) 65-81.

bedoelt men de unie met Rome, volgens Moskou een onderwerping. De theorie van Moskou als Derde Rome heeft in de Russische *staatsraison* nooit een officiële status verkregen, toch heeft dit denken zijn sporen in de Russische geschiedenis achtergelaten. In de negentiende eeuw ontwikkelde zich de Slavofilie, waarin de ‘superieure’ Slavische cultuur tegenover die van het Westen werd gesteld. Ook in de post-Sovjetperiode moet men constateren dat de Moskouse kerkleiding zich scherp opstelt tegen ‘bekeringsactiteiten’ van het Vaticaan. In één moeite door verzetten zij zich tegen de groei van evangelische en baptistengemeenten.¹⁷ Het is hier niet de plaats in te gaan op allerlei juridische factoren – zoals belemmering of vertraging van registratie van niet-orthodoxe kerkgenootschappen of gemeenten – maar men dient vast te stellen dat het ideaal van een vereniging van de christenen verder dan ooit van het streven van Isidorus verwijderd is. Anders gezegd, een keiharde orthodoxe politiek van de kerkleiding, gesteund door de wereldlijke overheid, wint het nog steeds van verdraagzaamheid die grenzen passeert en volkeren verbindt.

¹⁷ Catherine Wanner, ‘Missionaries of faith and culture. Evangelical encounters in Ukraine’, *Slavic review* 63-4 (2004) 732-755, aldaar 738-739, noot 20 en 21.